

3. Következtetések

A részeknek és az egésznek a szerkezeti elemzése akkor kap értelmet, ha közelebb jutunk a tartalomhoz. A költemény látnivalóan allegorikus költemény. A felszín története közönséges hétköznapi esemény. Ők (következétesen 'általános alany') elpusztítják a macskát, mert az dézsmálja galambjaikat. Hétköznapiságában is aljas az esemény: a cölöpnek ásott gödörbe fojtják bele a cicát. A pusztítás aljaskegyetlen módja vezet át a történet mély rétegébe. A szavak más jelentést, a történet másik történetet idéz fel. A *házat* (Mit?) miért *századával* s miért *méregzöld lécek* (Mik?) veszik körül? Mihez kell a *cölöp*? Kinek készül a *sír*? Miért *öklükre* süt a dél? Miért *téboly* méretű a *tubák* sorsa?

A költemény keletkezési ideje a 60-as évek eleje-közepe (*Versben bujdosó*, 1967 – 1973), a versidőben *dél van*, amikor *nem inog meg a fény: cölöp, sír*, élő a földben, de *kibújik a földből (...)* fekete inga. A verseskötetben nem sokkal a *Galambleves* előtt ez a sor olvasható: „*Tegnapok, vérpad édességű / csöndje megrendül (...)*”. Ismerünk ebből a politikai korszakból hasonlóan komor költői próféciaát?

(Jelmagyarázat: a * a viszonyítás implicit, kötőszóval nem jelölt jelenlétét képviseli.)

BÉKÉSI IMRE

A szöveg-szintű művészi archaizálás kérdéséhez

1. Elméleti alapvetés

A költői archaizálás mindig a teljes szöveg vagy a nagyobb szövegegységek stilisztikai értékhierarchiájába tagolódik, s nemcsak akkor, ha az archaizáló szemléleti és nyelvi elemek nagyobb sűrűségben hatják át a művet, hanem akkor is, ha elszórtabban vagy akár egyedi módon szerepelnek benne. Tompa József már 1972-es könyvében kritikus tónussal szól az archaizálást kizárólag a szókincs archaikus rétegére korlátozó elemzési felfogásról (Vö. TOMPA 1972: 229), a modern szövegnyelvészet, a stilisztika és a poétika pedig meggyőzően igazolta, hogy a szövegalkotó nyelvi elemek funkcionális vizsgálata elképzelhetetlen a nagyobb szövegegész természetének szem előtt tartása nélkül (Vö. BALÁZS 1985: 9, PETŐFI S. 1976: 170–3, SCHMIDT 1979: 61, SZABÓ 1977: 192). A művészi akarat az archaizáló mozzanatok sűrűbb vagy ritkább alkalmazása esetében is egyaránt a kifejezett témának és a megjelenített világképnek a történelem felől átsugárzott dimenzionálását célozza, s noha a szándék egyértelműen nyelvi elemeken át nyilvánul meg, a jelenre vonatkozó tárgyú (tehát nem a kizárólag visszahelyezkedően korfestő, magáért a történelemért historizáló) művekben a paralel modellalkotás, az oppozíció,

az analógiafelmutatás szerepében vagy más funkcióban megképződő archaikus szövegréteg vagy szövegelem sohasem csupán nyelvi-grammatikai jellegű, hanem egy alkotói világkép s a műben modellként megképződő „szemléleti egész” (JÓZSEF 1989: 39) logikai, képzeti és stílusszerkezetének a nyelv által kifejeződő koherens része: a szövegekbe átnövő, azokban plaszticizálódó művészi „világstruktúra”-komponens is (Vö. LOTMAN 1976: 103–4, PETŐFI S. 1979: 28). A különböző idősíkok szövegbeli egybekapcsolásával alapvető célként az tételeződik, hogy e művészi világstruktúrákban a jelent értelmező „képzeletbeli szimultaneitás” jöjjön létre, s „az intertextuális kapcsolások révén lehetővé váljék az összehasonlítás” (ŽMEGAČ 1991: 223).

A művészi archaizálás így részint olyan megítélés-, látás-, és szerkesztésmód, ami egy elsüllyedt, de vektoraival s hagyatékával a mába is átvillogó, mert pusztán létével a má is alapozó kor, annak embere (és nyelvállapota) és a jelen társadalmatörténelme, emberi személyisége (és nyelvállapota) között hoz létre egymásba forgó, egymást átvilágító, egymásba ütköző, ellenpontoszó, paralelizáló, s más módokon is „összeérő” intertextuális (-lingvális, -kulturális), vagyis interhistorikus erőteret; részint olyan markáns hatókörű alakító és szövegszervező erő, amely a szöveg immanens társadalmiságát és történetiségét elsősorban az emberi állapotok analógiájának és kontinuitás-modelljeinek felmutatásával az időben visszafelé is messzemenően kitágítja. Az archaizálás az adott művészi tárgy polifon megközelítésének történeti szempontú gazdagítása, a nyelvi szövegeken kívüli világstruktúrák előhívása, a formálás koncepcionális, műszervező és grammatikai vonatkozásainak irányzatossága révén a szövegeképítés és a művészi nyelv oldaláról mint az alkotó stílusának is egyik kardinális szabályozója jelenik meg, és bizonyos műnemi csoportok esetében erős hatással van a szerző műfaji alakulataira is. Mind a stílus, mind a szövegtípus (műfaj) tekintetében – Andersonra és Zammunerre is hivatkozva – az archaizálás vonatkozásában is joggal emeli ki tehát Szabó Zoltán a stílus és műfajalakítás történelmi előzményeinek fontosságát, azt a tényt, hogy „a stílus: viszonyfogalom”, azaz (a hagyományokhoz képest) „egyféle szövegvariáció”, amely „egy összehasonlítási folyamat, eljárás eredményeként születik”. (SZABÓ 1991: 177) Hasonló következtetésekre jutott Van Dijk, Schmidt és Lotman is. (Vö. VAN DIJK 1979: 39, SCHMIDT 1979: 59, LOTMAN 1976: 104.)

Amíg a prózai epikus művek archaizáló effektusai (talán csak a modern mese kivételével) elsősorban a stílus, a szövegszervezés és a szókinccs, a frazeológia szintjén tűnnek megragadhatónak, s kevésbé műfajfüggőek, lévén a modern novella, kisregény, regény, a polgári korban kiforrott, így archaikus modellbe nehezen formálható alakulatok, addig a verses epika (így Arany balladáit, nemzeti eposzt imitáló elbeszélő költeményeit, Vörösmarty: Zalán futása, Petőfi: János vitéz című műve s más alkotások) és a líra esetében – feltehetően az archaikumban poézissé rendeződő beszéd ritmikái impulzusainak mába nyúló öröksége hatására is – az archaizáló gesztus legátfogóbb, természetes alapegységéül a műfaj kínálkozik. A műfaj (vagyis a szövegtípus), ami „sosem csak külsőleges poétikai elem: az élethez való egyfajta magatartás, egyfajta költői attitűd lenyomata is”, tehát az élethez való jellegzetes viszonyt kifejező „ontológiai entitás” (KIRÁLY 1982: 606, 581). A történelemben és a kultúrtörténetben végbemenő alkotói műfajképző eljárások sora

ontológiai szempontból ennél fogva nem más, mint „a létezés körülhatárolása, fel- emelése a káoszról a rend világába” (UNGVÁRI 1967: 35), s e folyamatnak a nyelvi szöveg produkálása jelenti a kommunikációs alapegységét. E szöveg átfogó kom- pozíciós tényezői – a kiterjedt archaizálás során is – eleve szabályozzák így a mű- faj minőségét, lévén a műfaj „a szervezettség, a struktúra sajátosan irodalmi típu- sa” (WELLEK-WARREN 1972: 343), illetve annak a „kompozicionális szerkezet- nek” az átfogó kerete, amely „alapvető jelentőségű minden műben, mert egyrészt ez fogja össze és teszi interpretálhatóvá a különféle jellegű strukturális elemzések ered- ményeit, másrészt ez képezi alapját további elemzéseknek” (PETŐFI S. 1976: 176).

Az elméleti körbejárás konklúziójaként tehát az vonható le, hogy az archaizáló műfaji alakulatok az időhöz, világhoz és történelemhez való emberi viszonyt for- málják minden esetben sajátosan újra, úgy, hogy ez a formálás mindig kilépést is jelent az izolált jelenből az emberi lét személyes és társadalmi vonatkozásokban is tágabb tereire, abból a szándékból, hogy az alkotó a saját „időt” a történelmi „idő” távlatosabb erővonalaiából is bemérje, feldúsítsa, megítélje és értelmezze. Az archai- zálásnak ez a kettős időstruktúrája – a művészi szövegek szempontjából – messze- menően igazolja részint Kristevának a szövegre vonatkozó azon általánosabb meg- állapítását, hogy „a szöveg nem agrammatikális vagy grammatikális közlések együttese, hanem az, ami a nyelvben – amelynek emlékét felidézi – éppen a jelen- való jelentésadás különböző rétegei összeillesztésének a sajátosságán keresztül ki- olvasható: a történelem” (KRISTEVA 1979: 92), részint pedig Lotman alaptételét is, amely a „textus” történelmi-társadalmi kötöttségeit eltörölni igyekvő jelenkori irodalmi programokkal szemben (Kristeva felfogásával együtt képezve erős oppozíciót), ezt mondja ki: „A szöveg fogalma nem abszolút. Kölcsönös összefüggésben van egy sor kísérő történelmi-kulturális és pszichológiai struktúrával” (LOTMAN 1976: 97).

2. Példázat

A műfaj-imitáló effajta archaizálás igen gazdag tárházát nyújtja a magyar költé- szet is (Arany János, Sinka István balladái, József Attila, Kormos István, Kalász László „bartóki dalai”; Nagy László: Balassi Bálint lázbeszéde, Juhász Ferenc: Himnusz – töredék című versei stb.), s a szándék gyakran már a szövegkohéziós fókusz jelölő címben is kifejezésre kerül (Ady Endre: Krónikás ének 1918-ból, Buj- dosó kuruc rigmusa, József Attila: Regösének, Szegényember balladája, Nagy Lász- ló: Virágének, Táncbéli tánc-szók, Szepesi Attila: Zöldvári ének stb.). A teljes szö- vegre vagy a nagyobb szövegegységre irányuló műfaj-imitációs archaizálás az archaizáló tagoló és ritmikái elemek (strófaszerkezet, ritmus, rímtechnika stb.), a tónus, a retorizáltság, a trópus és alakzatanyag, a visszahelyezkedést illusztráló egyéb stil- lisztikai, szemléleti kódok (korstílus, stílusirányzat, mítoszi háttér stb.) és nyelvál- lapot szövegformáló erőinek közös vagy több vonást egyidejűleg egységesítő al- kalmazásában testesül meg. A műfaj-imitáció fontos támaszául szolgálnak a nyelv- emlékekre vagy a régi magyar irodalmi művekre történő allúziók is, s természetesen az archaizmusok halmazszerű, ritkább vagy akár egyedi beépülései is. Az archaizmus ilyenkor egyszerre nyitja meg a szó Barthes-i értelemben vett „másodlagos emlé- kezését” (*memoire seconde*) (MURVAI 1976: 235) a múlt és a jelen felé.

Az így értelmezett műfaj-imitációs archaizálás igen szemléletes példáit vonultatja fel a közelmúlt lírájából Ratkó József költészete. Ratkó e típushoz tartozó archaizáló műveinek zöme folklórszöveg-imitációkon alapul. A folklór rítussal együtt élő vagy attól elszakadt szövegfajtái a műköltészetbe vonva azért tekinthetők fontos archaizálási forrásoknak, mintáknak (sőt elemi modelleket felsugárzó bázisnak is), mert származásuknál-karakterüknél (archaikus mítoszi emlékeik), világgépi és nyelvi orientációjuknál fogva széleskörűen néznek a régiségbe, gyakran a kereszténység előtti kultúra nyomait őrzik, s a keresztény századok kulturális, nyelvi, történelmi változásai, eseményei s ezek sokrétű kódjai is rögzültek bennük. A művészi alakítás a folklórszöveg-formák imitativ áttemelésekor úgy célozza meg egy-egy archaikummal érintkező műfaj generálását, hogy az eljárás mindig a mű fókuszába helyezett jelen idejű (aktuális) problémakört (társadalmi vagy pszichés állapot, élethelyzet, érzelmi-gondolati minőség stb.) mélyíti el a műfaj múltfelidéző kultúrtörténeti tényei, analógiája felől, többnyire egy paralel modell kontúrjait izsítva fel a sajátos interkulturális (-historikus és -nyelvi) szövegerőterben. A zö-mükben analogikus modellek alkalmazása tudományelméleti szinkroniát is mutat. E modellek történelemből, irodalomból, nyelvből történő integrálása a század kulturális folyamatainak egy számottevő analizáló eljárásával áll összhangban. Az „analogikus modell” lényegfeltáró és felmutató szerepét vagy közvetítő funkcióját Van Dijk tudományközi vonatkozásban is kiemelten fontosnak tartja, és ek-ként vonatkoztatja irodalommegértési programjában a művészi szövegek mélyrétegeinek értelmezésére is (VAN DIJK 1979: 41).

Ratkó József teljes műveket átfogó műfaj-imitációinak jó része az archaizáló karakterű szövegkohéziós szándékot szintén jelöli, mintegy szimbolikusan, a cím-ben (Sirató-ének, Ballada, Dal, Mondóka, Mese), avagy utal a szöveggel együtt élő, azt formáló archaikus rítus emlékére is (Bűbájos verset mormolok). Más ré-szük, pl. a keserves (Torkomig ér) vagy a félkeserves (Vétkemül is) a címben nem, csak a szövegalkításban mutatja fel az archaikus szövegkonceptiót. A költő szá-mos átlényegített balladamotívuma és egész líráját jellemző balladás tónusa (Két ballada, Minket nem kérdezett, Déva vára, Kinéz a kőből stb.) a Déva című vers-ben sűrűsödik műfaj-, sőt egyedi folklórmű-imitációs egységgé. Az archaizáló imitativ gesztus olykor olyan erős, hogy a műalkotásba vendégszöveggént teljes folklórszöveg-sorokat (Déva) vagy akár strófát is áttemel. A „Huszonkilenc eszten-dős lettem” kezdősorú Dal című darab végére így egy népdalszakasz kerül, s a költő ennek szituatív-figurális kiéneklését is „beleverseli” a műbe. Ezek a szöveg-részek mint az olvasó által korábban is ismert „megkövült szövegdarabok” (ún. „loci communi”) (LOTMAN 1976: 105) tovább mélyítik és hitelesítik a szöveg archaikus illúzióját és vonatkoztatási rendszerét. Sokszor nem is csupán egyetlen műfaj kerül az archaikummal modelláló-analogizáló művészi szándék látóterébe, hanem egyidejűleg több is, így a már említett Torkomig ér című vers a keservesen át a bujdosóének, a panaszdal és a rabének műfajvonásait, komponenseit szervezi szintézissé.

A nem teljes műveket, „csupán” makrostrukturális szinteket érintő, folklórmű-fajjal archaizáló aktus Ratkónak többnyire a hosszabb terjedelmű alkotásaiban tű-nik fel, s ilyenkor jelentős kompozíciós és műfajformáló erejévé válik a költő

hosszúvers-kísérleteinek is (Halott halottaim, Törvénytelen halottaim, Az ének megmarad, Sirató-ének). Szintén a keserves műfaja szerepel egyidejűen analógia-felmutató és műfajtagító funkcióban a Törvénytelen halottaim kompozíciójában (a „Jaj, lettem volna mintha” kezdetű részlet), s egyszerre több archaikus műfaj (ballada, históriás ének, halálról való emlékeztető ének s kisebb részt haláltánc) teremtsen hasonló egységet Az ének megmarad szövegrendszerében („a halál kórusa” indítású szakasz). Mindkét részlet szemléletesen példázza azt is, hogy a szavak, a frazeológiai egységek síkján jelentkező diaszporikus archaizálás milyen gazdagon épül bele a műfajimitálás átfogó folyamába, mintegy grammatikailag is „hitelesítve” azt. (Itt többek között az archaizáló igemódok, az elbeszélő és összetett múlt idők, a reduplikációs-nyomatékosított igekötők, a régies szószervezetek, a tájnyelvi szóhasználat és az egyéb formai archaizmusok révén.)

A makrostrukturális műfajimitációk kétdimenziós időszerkezetében a jelenmodellálásnak, vagyis az archaikus analógiának a tartalma természetesen mindig a nagyobb szövegtér, a teljes szöveg felől értelmezhető pontosan. Az első példa esetében a személyes, a másodikban a történelmi síkon megélt krízis evokálja az archaikus paralel idők, helyzetek átoldását, ám ezek részletezése helyett most mindegyiküknél kifejezőbb, beszédesebb és megrázóbb lehet a Halott halottaim egy szakasza, amely archaikus népi imádságok motívumelemeit, töredékeit, képzeti vonásait emeli át jelenkori esemény értelmezésére és megítélésére. Itt a makrostrukturális szinten átizzó régiségbeli kapcsolat rejtettebb, töredékesebb, a régi műfaj csak áttűnően érvényesítő motívikus – tropikus és ritmikai jellegű, de még ezek is határozottan jelzik (az 1970-től kulturális szenzációként jelentkező) archaikus népi imák közelségét. (Ratkó verse 1976-os datálású.) Az Árpád-kor, a koraközépkor nyelvi-tudati világát felidéző archaikus imatartalom-elemekre az adott történelmi időben tömegessé váló abortuszok során feldarabolt és „szemétre vetett” magzatok sorsát vetíti rá Ratkó József műve. Sorsuk a versbeli képanyagban az archaikus népi imákban megjelenített, kereszthalált szenvedő Jézus sorsára stilizálódik rá, egyszerre adva szakrális, mitológiai, antropológiai és történelmi távlatot és megítélő látószöveget is a létükből még születésük előtt kisemmizetteknek s az ezt eltűrő, illetve létrehozó társadalmi és politikai szituáció holdudvarának is.

*Kerülnek innen tűzre, szemétre,
egymillió, kétmillió,
kezükön vérből kesztyű,
mellükön vérből vért,
fejükön vérből korona.
Griffen, szarvasbogáron
indulnának haza.*

(Halott halottaim)

*Könyökig könnyűben,
Térdig való vérbe'
Szent szakállát tépázzák,
Vas kesztyűvel csapdossák,
Vas ostorral ostorozzák,
Mély gödörbe taszicscsák,
Minden teteme megrettenvén
Piros vére folyamoda*

(archaikus népi imádság)

(In: ERDÉLYI 1976: 294)

S számos más archaikus népi ima volna idézhető még, ahol a képanyag a Ratkót is motiváló nyelvi kódokban beszél. („Töviskoszorút vernek a fejébe / Úgy taszít-

ják a mély gödörbe, / Színteteme megszakada / Piros vére folyamoda”) (In: ERDÉLYI 1976: 295, vö. 274, 292, 470).

A vázoltak alapján erős nyomatékkal valószínűsíthető, hogy a szöveg-szintű archaizálás jóval fontosabb stílus- és műfajformáló elv annál, mint ahogyan szerepét ma a nyelv- és az irodalomtudomány értelmezi, pedig a jelenség sürgető és a két diszciplína együttes erőfeszítésével történő alapos feltárása a szövegtudomány, a stilisztika és a poétika művészi szövegről tudott ismereteinek további gazdagodását eredményezhetné.

Jegyzetek

BALÁZS JÁNOS 1985. A szöveg. Bp.

ERDÉLYI ZSUZSANNA 1976. Hegyet hágek, lőtöt lépék. Archaikus népi imádságok. Bp.

JÓZSEF ATTILA 1989. Irodalom és szocializmus. In: Költészet és nemzet. Bp.

LOTMAN, JURIJ 1976. A szöveg és a szövegen kívüli művészi struktúrák. In: Stilisztikai tanulmányok. Bukarest

KRISTEVA, JULIA 1979. A szöveg és tudománya. In: Irodalom-szemiotikai tanulmányok. Bukarest

MURVAI OLGA 1976. Roland Barthes. In: Stilisztikai tanulmányok. Bukarest

PETŐFI S. JÁNOS 1979. A mondatgrammatikától egy logikai-szemantikai szövegelméletig. In: Irodalom-szemiotikai tanulmányok. Bukarest

PETŐFI S. JÁNOS 1976. Műelemzés-strukturalizmus-nyelvi struktúra. In: Stilisztika tanulmányok. Bukarest

SCHMIDT, SIEGFRIED 1979. Bevezetés egy szövegsemantikai irodalomtudományba. In: Irodalom-szemiotikai tanulmányok. Bukarest

SZABÓ ZOLTÁN 1977. A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár–Napoca

SZABÓ ZOLTÁN 1991. Az irodalmi mű stílusa mint szövegiség. *Literatúra*, 1991/2.

TOMPA JÓZSEF 1972. A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv. Bp.

UNGVÁRI TAMÁS 1967. Poétika. Bp.

VAN DIJK, THEUN A. 1979. A poétika alapjai. Módszertani bevezetés az irodalmi szövegek generatív grammatikájába. In: Irodalom-szemiotikai tanulmányok. Bukarest

WELLEK, RENÉ – WARREN, AUSTIN 1972. Az irodalom elmélete. Bp.

ŽMEGAČ, VIKTOR 1991. Az intertextualitás válfajai. *Literatúra*, 1991/3.

JÁNOSI ZOLTÁN